

До 140-річчя від дня народження М.Ф.Біляшівського

О.О.Попельницька*

**М.Ф.БІЛЯШІВСЬКИЙ – ПЕРШИЙ ДИРЕКТОР НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Стаття присвячена діяльності відомого українського етнографа, мистецтвознавця, археолога, музеєзнавця Миколи Федотовича Біляшівського на посаді директора Київського художньо-промислового і наукового музею у 1902–1917 рр.

Микола Федотович Біляшівський (1867–1926) – один із найвідоміших українських музейних працівників. На основі зібраних ним і його сподвижниками колекцій створено Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. імператора Миколи II (КХПНМ), колекції якого стали основою зібрань сучасного Національного музею історії України (НМІУ), Національного художнього музею України (НХМУ), Музею українського народного декоративного мистецтва (МУНДМ), Національного музею Т.Шевченка у Києві, Музею історичних коштовностей.

Уперше оцінка громадської та наукової діяльності М.Біляшівського була дана після його смерті у 1926 р. Його пам'яті Всеукраїнська академія наук присвятила випуск «Записок історико-філологічного відділу ВУАН», де науковці,

* Попельницька Олена Олексіївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАНУ.

які працювали з М.Біляшівським або знали його особисто (Д.Багалій, А.Вінницький, С.Єфремов, П.Курінний, В.Ляскоронський, Д.Щербаківський), розповіли про його діяльність як археолога, нумізмата, мистецтвознавця, музейного працівника і громадського діяча. У некролозі, вміщеному у журналі «Україна», М.Грушевський навів деякі біографічні відомості про М.Біляшівського та висвітлив його роль у процесі створення вітчизняного музейництва. Учень М.Біляшівського К.Мощенко у збірнику «Український музей» опублікував свої спогади про спільну роботу і спілкування з М.Біляшівським. Окремі аспекти діяльності М.Біляшівського на посаді директора музею розглянули у своїх розвідках науковці НМІУ (І.Большотенко, С.Кілієвич, Н.Ковтанюк, О.Старченко, Г.Шовкопляс), МУНДМ, інших наукових установ (Л.Дідух, С.Кістанова, О.Ковалевська, С.Нестуля, В.Піскун, М.Селівачов, Т.Сидорчук-Потульницька, О.Супруненко), М.Біляшівський (нащадок М.Ф.Біляшівського). Огляду архівних фондів, які містять матеріали, створені або зібрані М.Біляшівським, з НХМУ та Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (НБУВ) присвятили статті Л.Амеліна та А.Адаменко.

Попри існування досить значної за обсягом історіографії, присвяченої М.Біляшівському як особистості і науковцю, комплексного дослідження його діяльності на посаді директора Київського художньо-промислового і наукового музею досі не здійснювалося. Метою даного дослідження є вивчення багатопланової діяльності М.Біляшівського на посаді директора КХПНМ як господарника, адміністратора, науковця, популяризатора діяльності музею та будівничого експозиції. На окрему увагу заслуговує і діяльність М.Біляшівського як теоретика та практика українського музейного будівництва.

При написанні статті авторка використала джерела двох архівних фондів, які досі залучалися не в повному обсязі. Це – фонд № 304 Державного архіву м. Києва (далі – ДАК) та документи з архіву і фондів колекцій НМІУ.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період часу від призначення М.Біляшівського у 1902 р. на посаду директора Київського музею старожитностей і мистецтв (КМСМ) і до 1917 р. Діяльність ученого у подальшому висвітлено у працях Г.Шовкопляс та Н.Ковтанюк¹, Л.Дідух² та ін. Тому вважаємо за доцільне зосередити увагу на діяльності науковця у визначений хронологічний період – 1902–1917 рр.

Джерела дослідження на сьогоднішній день зосереджені у кількох київських наукових установах. У 1966 та 1988 рр. до Київського державного історичного музею надійшло вісімнадцять особистих документів М.Біляшівського: лист Київського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини «Губкопис» до директора Першого державного музею М.Біляшівського з проханням повідомити кількість і ціну майна, вивезеного або знищеного у роки війни від 16.02.1922 р.; лист ВУАН про обрання М.Біляшівського академіком на кафедрі української археології від 02.04.1919 р.; лист М.Біляшівського до ректора Української академії мистецтв з проханням передати до Київського міського музею картини і речі, перевезені з будинку О.Терещенка; посвідчення М.Біляшівського – дійсного члена Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, завідуючого етнографічною секцією ВУКОПИСА відділу мистецтв від 23.04.1919 р.; посвідчення М.Біляшівського – комісара з охорони пам'яток церковної і світської старовини Києва від 23.03.1917 р.; посвідчення Київського Товариства старожитностей і мистецтв про те, що М.Біляшівський є директором КХПНМ від 08.04.1905 р.; лист члена Київської міської управи й академіка М.Біляшівського про бажання Б.Ханенка передати Києву своє зібрання предметів і картин від 13.01.1919 р.; лист М.Біляшівському – депутату Першої Державної Думи від селян с.Мордві Чигиринського повіту на Черкащині з проханням захищати їх інтереси від 16.06.1906 р.; «відкритий лист» Імператорського

археологічного комітету на проведення М.Біляшівським археологічних розкопок у селах Терехтемирів і Монастирок Канівського повіту Київської губернії від 08.04.1907 р.; посвідчення Імператорського Московського археологічного товариства про відрядження М.Біляшівського до Київської і Чернігівської губерній із метою збирання й описання предметів української старовини від 25.05.1901 р.; свідоцтво М.Біляшівського на нагрудний знак із вензелем Великого князя Олексія Михайловича за особливі заслуги із влаштування Всеросійської виставки у Києві від 04.12.1913 р.; квитки М.Біляшівського – учасника археологічних з'їздів у Вільно, Ризі, Києві та Харкові 1893, 1896, 1899 та 1902 рр.; візитні картки М.Біляшівського, зокрема редактора-видавця журналу «Археологическая летопись Южной России». 1903–1905 рр.; програма повітового і районного музею, розроблена М.Біляшівським, Київ, 23.09.1917 р.; список предметів, переданих М.Біляшівським до Київського музею, 10.02.1902 р.; квиток М.Біляшівського – члена ІХ з'їзду природознавців; фотокопія посвідчення М.Біляшівського – директора КХПНМ на право збирання та купівлі для Київського музею пам'яток старовини, 25.05.1910 р.

У 1966 та 1988 рр. до НМІУ були передані і два фотопортрети М.Біляшівського. У фондівих колекціях НМІУ зберігається також меморіальна річ М.Біляшівського – дерев'яний портсигар із дарчим написом від К.Моценка 1909 р. Кілька документів М.Біляшівського зберігаються у Науковому архіві НМІУ (НА НМІУ. – Ф. 1-в. – Спр. 3): 5 листів до А.Терещенка та запрошення на засідання Правління Київського товариства старожитностей і мистецтв (КТСМ) від 27 березня 1905 р., у програмі якого передбачалася доповідь М.Біляшівського «Браслет Великокнязівської доби із зображенням ігор скоморхів»³. У цьому фонді зберігається і «Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния» (видання Імператорської Археологічної комісії, Санкт-Петербург, 1888) з написами «Николай Федотович Беляшевский», «№ 386» та відбитком штемпеля-екслібриса з вензелем «НБ» на титульній сторінці. На сторінках, де мова йде про археологічні пам'ятки Володимир-Волинського повіту, є рукописні помітки М.Біляшівського. Очевидно, ця книга походить з його приватної бібліотеки.

У фонді № 304 ДАК (КХПНМ, 51 справа за 1905–1922 рр.) зберігаються листування дирекції музею; документи Першої виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів 1906 р.; протоколи засідань комісії відділу «Старий Київ» та комітету музею; звіти М.Біляшівського про наукові відрядження; програма музейного відділу «Старий Київ» із правками; друковані Статут КХПНМ 1909 р. та проект штатного розкладу музею, звіт Кустарної виставки 1906 р. тощо.

В Інституті рукопису НБУВ (ф. ХХХІ, 2706 справа за 1866–1925 рр.) зберігаються особисті документи, приватне і службове листування М.Біляшівського, передані у 1965 р. його сином.

На жаль, незважаючи на досить значну кількість документів, серед них представлено не багато матеріалів, пов'язаних з особистою діяльністю М.Біляшівського на посаді директора Київського художньо-промислового і наукового музею. Тому багато аспектів цієї діяльності можна тільки реконструювати за їх згадками у документах, публікаціях, спогадах сучасників тощо. Оскільки діяльність М.Біляшівського як директора була нерозривно пов'язана з етапами становлення Київського музею як культурно-просвітницького та наукового закладу, то її варто, на нашу думку, розглядати саме через призму функціонування музею. Адже за всіма процесами і подіями, які відбувались у стінах музею (або були пов'язані з ним) з часу створення і до 1920-х рр., завжди стояла постать його першого директора.

10 лютого 1902 р. Правління КТСМ обрало М.Біляшівського директором Київського музею старожитностей і мистецтв (назва якого після урочистого

відкриття 30 грудня 1904 р. була змінена на Київський художньо-промисловий і науковий музей). За словами М.Грушевського, «...се був щасливий випадок..., що на чолі новозаснованого музею опинилась людина так добре підготовлена, з такою яскравою науково-художньою інтуїцією, з незвичайно широким кругом інтересів, з незвичайною енергією і витривалістю...і така громадська. Се власне треба підкреслити – він ніколи не був колекціонером для себе, ні колекціонером для колекціонування. Коли він захоплювався нумізматикою чи найдавнішими слідами людини, чи сільськогосподарськими знаряддями, посудом, орнаментами і т. д., ним неодмінно рухав інтерес громадський – бажання пізнати своє народне життя і зацікавитися ним широкі маси»⁴.

Одночасно М.Біляшівський, за словами М.Грушевського, «...ні на хвилю не відривається від інтересів громадського життя, не закопується в які-небудь антикварні інтереси, весь час держить руку на громадським пульсі, особливо на культурно-національних змаганнях і досягненнях українського громадянства... Взагалі ніяке громадське діло не було йому чуже і громадянство привикло його бачити звідси в кожному громадським почині»⁵. М.Біляшівський був членом Історичного товариства Нестора літописця та Церковно-археологічного товариства при Київській Духовній академії⁶. У 1904 р. він став членом Львівського наукового Товариства імені Шевченка⁷ і постійним автором у його виданнях.

Не менш плідною була політична кар'єра М.Біляшівського. На виборах до I Державної думи у 1906 р. він одержав мандат депутата від Київщини, увійшовши до Української парламентської громади, що відстоювала автономію України⁸, і був обраний до президії фракції автономістів-федералістів. До М.Біляшівського як депутата I Державної думи зверталися його виборці – селяни з проханням захищати їхні інтереси, вимагати автономії України та амністії борців за волю⁹. У 1911 р. М.Біляшівський був обраний земським гласним Ради російських виборців Канівського повіту, а у 1914 р. – гласним Київського губернського земського зібрання, яке виступало одним із попечителів КХПНМ¹⁰.

У 1909 р. за клопотанням Київського міського голови та з дозволу імператора Миколи II музей був переведений до відомо навчального відділу Міністерства торгівлі і промисловості¹¹ зі щорічним асигнуванням 6000 руб. За затвердженням у 1909 р. Статутом КХПНМ діяльністю музею керував комітет у складі приват-доцентів Київського університету В.Данилевича й А.Іващенко, відомих дослідників К.Болсуновського і В.Хвойки, членів Київської міської думи і представника Міністерства торгівлі і промисловості та на чолі з головою КМСМ Б.Ханенком. М.Біляшівського одногослосно затвердили директором музею¹².

Згідно зі Статутом, «...директор музею обирався з числа осіб з вищою освітою і обізнаних у мистецтві та історії». М.Біляшівський відповідав цим вимогам: мав вищу освіту, у Київському та Московському університетах прослухав курси лекцій із мистецтвознавства й історії (антропології, археології, архівознавства, нумізматики), знав кілька давніх і сучасних мов, мав досвід роботи в російських архівах, із нумізматичними колекціями, під керівництвом професора В.Антоновича брав участь в археологічних розкопках. Він був також організатором Історико-природничого музею у місті Городок на Волині.

Статут музею окреслив коло обов'язків директора, який керував музеєм і наглядав за діловодством, завідував колекціями, складав річні звіти про роботу та затверджував їх на засіданні комітету музею. На час відсутності директора музею його обов'язки виконував старший хранитель; на час своїх службових відраджень М.Біляшівський призначав виконуючим його обов'язки В.Хвойку¹³.

Директор також розробляв проекти штатів музею та кошториси на кожний календарний рік (які до 1909 р. затверджував комітет музею, а потім – Міністерство, якому став підпорядковуватися музей), доповідав комітету про витрати коштів, розміщував у відповідних організаціях замовлення на виготов-

лення музейного реманенту та друкованої продукції (квитків на виставки, каталогів, текстів щорічних звітів, музейних бланків тощо).

Наприклад, на засіданнях комітету музею від 14 квітня, 5 травня та 18 серпня 1912 р. розглядалися такі питання: звіт музею за минулий рік; встановлення у будівлі музею нового парового казана; призначення грошової винагороди С.Щегловій, яка на прохання М.Біляшівського склала каталог музейних рукописів і стародруків; звільнення з роботи за власним бажанням пічника і видачі йому грошової винагороди за 3 роки роботи; сплата рахунків за виготовлення вітрини; видання з метою популяризації музею альбомів з його видами і листівок із зображенням кращих експонатів. На цьому засіданні комітет музею доручив М.Біляшівському забезпечити вітринами експозицію етнографічного відділу та висловив подяку особам, які на прохання М.Біляшівського погодилися збирати експонати на Канівщині¹⁴.

М.Біляшівський здійснював також наукові відрядження з метою ознайомлення з досвідом роботи інших музеїв. У 1912 р. він їздив до Санкт-Петербурга на з'їзд російських художників (де було представлено доповіді, присвячені музейній справі), у 1915 р. – до Москви з привітаннями з нагоди 50-річчя Імператорського Московського археологічного товариства. У 1914 р. М.Біляшівський пройшов стажування у новоствореному музеї міста Гельсінгфорса (зараз – Гельсінкі), за структурою (археологічний, історичний та етнографічний відділи) подібного до Київського музею. Там же він мав змогу спостерігати за процесом реставрації металевих виробів і одержав від працівників музею рецепти та рекомендації для київських реставраторів¹⁵.

У 1909 р. М.Біляшівський за дорученням комітету музею склав «Правила про внутрішнє влаштування й керівництво музеєм і користування ним публікою»¹⁶ та разом із двома членами комітету прийняв по опису від КТСМ на своє відповідальне зберігання речі музею¹⁷.

М.Біляшівський також брав участь у складанні проектів документів, які надсилалися до Міністерства торгівлі і транспорту (якому з 1909 р. підпорядковувався Київський музей), зокрема «Обґрунтування» необхідності введення нових музейних штатів у 1914 р., що було обумовлено збільшенням кількості експонатів і потребою в їхній науковій атрибуції, належному зберіганні й експонуванні.

Як директор музею він також виконував особисті доручення керуючого навчальним відділом Міністерства торгівлі і транспорту: 22 квітня 1914 р. як представник Міністерства, уповноважений підписати документи і висловлювати зауваження, він був присутній на попередньому обговоренні питання створення у Києві Обласного сільськогосподарського музею¹⁸.

М.Біляшівський з ентузіазмом приступив до виконання своїх обов'язків. Окрім безпосереднього керування діяльністю музею, він також проводив екскурсії, збирав і досліджував експонати, популяризував діяльність музею у періодичних виданнях, брав участь в археологічних розкопках. Завдяки директору та його сподвижникам (насамперед Д.Щербаківському) було налагоджено процес збирання музейних колекцій через широку мережу постійних кореспондентів. Унаслідок припливу нових експонатів за кілька років було розширено існуючі і засновано нові музейні відділи. Київський музей завдяки плідній роботі його директора та наукових співробітників швидко перетворився на значний науковий і культурний осередок, де працювали відомі вчені, проводились екскурсії, читалися лекції, проходили засідання і конференції, відбувалося чимало різноманітних виставок.

Звичайно, самотужки М.Біляшівський не впорався б із таким колосальним обсягом роботи. Проте він був гарним організатором та комунікабельною людиною, про що свідчать згадки тих, хто знав М.Біляшівського особисто. Завдяки цим рисам директор Київського музею сформував коло однодумців, більшість з

яких були його учнями. Саме вони надавали безкоштовну (або за «символічну» плату) допомогу музею: В.Козловська, К.Болсуновський та М.Пахаревський проводили екскурсії для відвідувачів; інвентарні книги експонатів етнографічного та історичного відділів складав член музейного комітету Є.Кузьмін, відділу нумізматики – Ф.Колодій, рукописів і стародрукованих книг – С.Щеглова¹⁹.

У Статуті 1909 р. завдання музею окреслювалися таким чином: сприяти розвитку смаків і поширенню знань з ужиткового мистецтва серед населення, а також збирати і зберігати пам'ятки старовини та мистецтва²⁰. Сам М.Біляшівський так формував мету і завдання художнього відділу музею: «...Для того і існують музеї, щоб будити замилювання до краси, близької нам по духу, по походженню²¹», маючи на увазі красу українського народного мистецтва. В історичному ж і етнографічному розділах передбачалось: 1) показати усі історичні епохи існування людства у Середній Наддніпрянщині (зараз подібний хронологічний метод використовується при побудові сучасних історичних музейних експозицій) та 2) показати життя краю²². Отже, Київський музей поєднував функції історичного і краєзнавчого, що було характерним для усіх тогочасних українських музеїв.

В «Обґрунтуванні» Міністерства торгівлі і промисловості з приводу затвердження постійних штатів КХПНМ (розробленому в 1914 р. на основі проекту, автором якого був М.Біляшівський²³) зазначалося, що Київський музей покликаний посісти одне з найважливіших місць серед культурно-просвітніх закладів Півдня Росії, адже Київ є центром Придніпров'я, де зосереджено багато історичних пам'яток різних епох. Завданням музею є збирання, зберігання і наукове пояснення цих пам'яток – художніх, археологічних, нумізматичних, етнографічних, писемних та історичних. Метою музею є вивчення усіх аспектів життя Південно-Російського краю у його різних проявах. До створення КХПНМ у Києві не було музейних закладів із таким широким експозиційним спектром, де б зосереджувалася величезна кількість пам'яток старовини і мистецтва, які доповнюють одна одну. Суспільна важливість музею проявляється й у значному інтересі до нього публіки: відвідування музею стало важливим фактором міського життя. До нього приходили студенти, гімназисти, робітники, вчителі, селяни, інтелігенція і міська еліта. Зокрема, у 1914 р. його відвідали близько 50 тис. чоловік²⁴.

Однією з посадових функцій М.Біляшівського була розробка штатного розкладу. На час створення КМСМ зі штатних науковців там, крім М.Біляшівського, працював тільки В.Хвойка – відомий археолог, колекції якого стали основою музею. Через недостатнє фінансування музею він спочатку одержував усього 50 руб., на які, за словами М.Біляшівського, «...і мусив жити, цілком віддаючись своїй улюбленій роботі»²⁵. Нечисленним був і технічний персонал: доглядач музейного будинку, два двірники, пічник, доглядачі залів, касир, діловод, швейцар. Виконання своїх безпосередніх обов'язків вони поєднували з іншими роботами: касир завідувала комісійною крамницею і відділом продажу музейних дублетів, а також (за відсутності посади бібліотекаря) реєструвала надходження книг і навіть монтувала експонати у вітринах. Старший доглядач (фактично головний інженер) був одночасно музейним фотографом²⁶.

У 1910 р. замість посади доглядача музейної будівлі (очевидно, за пропозицією М.Біляшівського) до штатного розкладу було введено посаду завідуючого історичним та етнографічним відділами²⁷, на яку у серпні того ж року зарахували випускника Київського університету Д.Щербаківського²⁸. Ці зміни обумовлювалися значним надходженням експонатів до цих відділів. Завдяки постійним клопотанням М.Біляшівського (який із цього питання переписувався з офіційними установами) була збільшена і заробітна плата працівників: директор став отримувати на рік 2400 руб.²⁹, завідувачі відділами – по 1200 руб.

У 1912 р. М.Біляшівський розробив новий проект штатного розкладу, про який доповів міністру транспорту і промисловості у серпні того ж року. Було узгоджено, що в листопаді М.Біляшівський знову прибуде до Міністерства для остаточного вирішення питання запровадження у Київському музеї нового штатного розкладу³⁰. Комітет музею відрядив М.Біляшівського до Санкт-Петербурга для представлення проекту штатів в урядові установи³¹, а 13 грудня 1912 р. (коли штатний розклад був затверджений Міністерством) М.Біляшівський доповів про це на засіданні комітету. За новим розкладом вводилася посада бібліотекаря з оплатою 600 руб. на рік, яку з 1913 р. займав Д.Дорошенко (з наступного року – В.Прокопович). Після передчасної смерті В.Хвойки 20 жовтня 1914 р. на посаду завідуючого археологічним відділом з оплатою 900 руб. на рік була призначена В.Козловська – випускниця Київських Вищих жіночих курсів³², яка вже кілька років співпрацювала з музеєм на громадських засадах.

У 1914 р. М.Біляшівський подав на розгляд музейного комітету ще один проект штатного розкладу, який навчальний відділ Міністерства торгівлі і промисловості мав передати на затвердження Державній думі. Того ж року під час відрядження до Санкт-Петербурга М.Біляшівський особисто проконтролював, щоб проект надійшов на розгляд до відповідних установ³³. 1 липня 1914 р. штатний розклад вступив у дію. За ним оклад директора збільшувався до 3600 руб. на рік, завідувачів (хранителів) відділів – до 2400 руб. Збільшувалась і кількість штатних науковців: крім 3-х старших хранителів (кожен з яких керував двома відділами) запроваджувалися посади 3-х молодших хранителів з оплатою 1500 руб. (один за сумісництвом завідував бібліотекою з додатковою оплатою 500 руб.). Заробітна плата бухгалтера-діловода становила 900 руб., доглядача будівлі музею (посада якого була відновлена) – 720 руб., технічного персоналу (сумарна) – 1200 руб.³⁴ Проте початок Першої світової війни звів нанівець усі намагання М.Біляшівського посилити музей новими молодими і перспективними працівниками: усі службовці-чоловіки були призвані в армію. Після мобілізації Д.Щербаківського М.Біляшівський змушений був завідувати чотирма відділами: художньо-промисловим, художнім, історичним та етнографічним³⁵.

Із 1909 р. Київський музей існував на кошти, які виділяли Державна скарбниця, КТСМ, Київське земське губернське зібрання, Київська міська дума, меценати. У 1907 р. у Державній скарбниці був створений недоторканий фонд музею, відсотки з якого комітет музею мав право витратити на музейні потреби. Кошти для цього фонду збирались за «підписними листами» у різних містах Російської імперії серед усіх верств населення³⁶.

Музей також сам заробляв кошти: це були гроші за вхідні квитки і на публічні лекції, плата за користування відвідувачами музейним гардеробом. Гроші надходили і від продажу друкованих музейних видань – каталогів, альбомів, листівок. Однією зі статей прибутків були кошти, які музей одержував від оренди музейних залів під художні виставки та 10% комісійних за реалізацію приватних антикварних речей у спеціальній музейній крамниці. Комітет музею доручив М.Біляшівському здійснювати продаж та обмін з іншими музеями і приватними колекціонерами дублетних експонатів³⁷. Зокрема під час відрядження до Санкт-Петербурга у 1914 р. М.Біляшівський продав кілька «дублетних» килимів Етнографічному музею імені імператора Олександра III і домовився про подальшу передачу виробів зі скла і порцеляни Києво-Межигірської фабрики³⁸.

Своє бачення майбутньої музейної експозиції М.Біляшівський виклав у статті «К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств», опублікованій в «Археологической летописи Южной России»³⁹ за 1900 рік⁴⁰. Музей ним визначався як обласний⁴¹, а його фах – культурно-історичний. Від при-

родничого відділу, який входив до структури багатьох існуючих музеїв Росії, у Київському музеї М.Біляшівський вирішив відмовитися, вважаючи, що у місті вже існують подібні експозиції, які не варто дублювати. Основними структурними відділами музею його майбутній директор називав: 1) антропологічний; 2) історичний (доісторичний та історичний періоди); 3) художній; 4) художньо-промисловий; 5) етнографічний.

Доводячи необхідність заснування антропологічного відділу, М.Біляшівський, який свого часу вивчав антропологію у Московському університеті, наголошував на ролі цієї дисципліни у вивченні історії людства. У цьому відділі передбачалося зберігати матеріали (колекції, таблиці тощо), які б характеризували як стародавнє, так і сучасне населення України.

Головну роль у майбутній експозиції М.Біляшівський відводив історичному відділу, апелюючи до багатовікової спадщини Києва – столиці Давньоруської держави. На час написання статті (1900 р.) КТСМ мав зібрання археологічних знахідок, придбане у В.Хвойки. Свої «скіфсько-сарматські» колекції музею обіцяли подарувати деякі київські меценати. Проте, як зауважує М.Біляшівський, для всебічного висвітлення історичного процесу необхідно поповнити історичний відділ експонатами «доби Великого переселення народів» та «слов'янськими старожитностями». При цьому він зауважував, що перевагу слід надавати артефактам місцевого походження, які можна і потрібно збирати для музею систематично. Експонати історичного відділу – різночасові мистецькі пам'ятки (оригінали та копії), починаючи з «кам'яного віку», стануть «перехідною ланкою» до експозиції наступного музейного розділу – художнього.

До художнього розділу М.Біляшівський радив включати як українські пам'ятки, так і оригінали та копії творів митців різних країн та епох із метою ознайомлення відвідувачів музею з кращими взірцями світового мистецтва. М.Біляшівський передбачав, що цей розділ сприятиме розвитку гарного смаку в екскурсантів, а також дасть можливість професійним митцям та учням художніх шкіл, копіюючи ці взірці, удосконалювати майстерність.

Художньо-промисловий відділ мав перебувати у тісному зв'язку з історичним та художнім розділами, адже, за словами М.Біляшівського, стародавнє мистецтво мало переважно ужитковий характер. Головними завданнями відділу було експонування зразків народної творчості та сприяння відродженню українських традиційних ремесел сучасними майстрами-кустарями. Останні мали б змогу, знайомлячись з експонатами, запозичувати ідеї для своїх творів. У цьому розділі М.Біляшівський передбачав охопити якомога більшу кількість галузей народної індустрії та зібрати демонстраційні колекції, які б ілюстрували повний цикл виготовлення різних виробів.

Етнографічний відділ (подібний за структурою до існуючого з 1900 р. у Петербурзькому етнографічному музеї імені Олександра III) повинен був знайомити з побутом українського народу, який вже почав втрачати свою самобутність. Як і попередній розділ, етнографічний відділ мусив, крім суто наукової цінності, слугувати, за словами М.Біляшівського, «...джерелом натхнення» для художників і ремісників.

М.Біляшівський зазначав, що усі 5 музейних розділів повинні бути пов'язані єдиною ідеєю, маючи на меті комплексний показ історії, матеріальної та духовної культури населення України з найдавніших часів і до сучасності.

Важливою складовою Київського музею М.Біляшівський вважав бібліотеку, яка б обслуговувала потреби науковців і доповнювала музейні відділи. Вона мала б складатись із наступних підрозділів: 1) довідкова література та археологічний архів (польові щоденники, креслення, описи, фотографії), який містив би відомості про знахідки із Середнього Подніпров'я; 2) художні видання (альбоми, гравюри, малюнки, естампи), монографії з теорії і історії образотворчого

мистецтва, книги, малюнки і фотографії предметів народного побуту, костюмів, будівель тощо⁴².

Ця схема структури музею, окреслена у 1900 р. М.Біляшівським, була реалізована при створенні КТСМ. Проте вона не була догмою, і весь час коригувалася самим її автором. Робота на посаді директора КХПНМ протягом наступних 15 років дала змогу М.Біляшівському значно вдосконалити і поглибити свої погляди на структуру КХПНМ зокрема, й українського музею в цілому. Своє нове бачення М.Біляшівський виклав у 1917 р. на з'їзді Товариства «Просвіта», де наголосив на великій науковій і виховній ролі музеїв у шкільній і позашкільній освіті населення України. Головним завданням музеїв він визначав збір матеріалів для найдосконалішого ознайомлення відвідувачів із рідним краєм: його природою, народним побутом, історією. Умовами створення будь-якого музею він вважав наявність: 1) пристосованої для експонування будівлі; 2) особи керівника музею – фахівця з питань історії і мистецтва; 3) позаштатних (тимчасових) працівників, бо директор музею не може бути спеціалістом з усіх галузей, які передбачається висвітлити в експозиції; 4) для запобігання перетворення музею у «мертву» збірку раритетів, його колекції мали регулярно поповнюватися за певною програмою, складеною директором; 5) існування державного фінансування музеїв.

У своєму виступі М.Біляшівський також закликав залучати до співпраці з музеями усі верстви населення (активістів «Просвіти», земських урядовців, вчителів), які б збирали експонати для створення того чи іншого музею. У своєму виступі учений запропонував приклад структури експозиції історико-краєзнавчого музею, враховуючи досвід побудови власного музею. Ця схема ґрунтується на глибокому знанні археології, що вимагало від керівників провінційних музеїв спеціальної фахової підготовки: I. Культурно-історичний розділ передбачав демонстрацію оригінальних експонатів у супроводі планів, малюнків, фотографій, муляжів та археологічної карти повіту, до якого належить музей. I) Доісторичні часи. 1) Палеоліт (археологічні знахідки, креслення розрізів і фотографії розкопок, моделі та муляжі синхронних знахідок з інших країн для порівняння з місцевими); 2) Неоліт; 3–5) «Мішана доба», доба міді–бронзи та ранній залізний вік (поховальний інвентар та окремі знахідки); II) Історичні часи. 1) Вплив грецький (скіфські пам'ятки); 2) Вплив римський («похоронні поля»); 3) Доба «переселення народів»; 4) Слов'янський вік (поховання, городища); 5) Князівська доба. III. Козацька доба; IV. Доба неволі⁴³; V. Час відродження; II. Розділ «Народний побут і мистецтво»⁴⁴.

Повертаючись до перших років існування Київського музею, слід зазначити, що після його відкриття у 1904 р. у ньому існували 6 різних за кількістю експонатів відділів: археологічний, етнографічний, антропологічний, історичний, нумізматичний та художній.

Археологічний відділ був найбільшим за кількістю експонатів; історичний відділ спочатку складався з культових предметів, у той час, як експонатів світського характеру було небагато – побутові речі та зброя XVII–XVIII ст. До нумізматичного відділу ввійшли, зокрема, і 1300 монет, переданих другом юності М.Біляшівського – С.Бодилевським. У 1912 р. своє зібрання передав музею і М.Захарієвич-Захар'євський, з яким М.Біляшівський, навчаючись у гімназії, перебував у одному нумізматичному гуртку⁴⁵. Директор КХПНМ, завдяки своїм дописувачам, володів інформацією про нові знахідки скарбів. У 1916 р., одержавши повідомлення про виявлений у с. Жаботин на Черкащині монетний скарб, Микола Федотович негайно звернувся до попечителя КХМНМ – київського генерал-губернатора з проханням з'ясувати долю цієї знахідки, щоб «...вона не була втрачена для науки і за винагороду була передана до музею»⁴⁶. Етнографічний відділ на 1904 р. містив невеликі колекції, пода-

ровані меценатами, а також речі, зібрані експедиціями КМСМ. Невеликими за обсягом були художній та художньо-промисловий відділи. Останній складався з речей східного походження, і М.Біляшівський прагнув поповнити його українськими зразками, насамперед виробами порцелянових заводів⁴⁷.

Бібліотека КХПНМ комплектувалася довідковою літературою і художніми виданнями, з 1905 р. у ній існував підрозділ стародруків і рукописних книг. У 1911–1912 рр.⁴⁸ при бібліотеці з відбитків і негативів фотографій українських пам'яток мистецтва та історії (зокрема зроблених М.Біляшівським⁴⁹, з 1891 р. – члена Київського Товариства фотографів-любителів «Дагерр»⁵⁰) був створений фотографічний відділ⁵¹. У 1914 р. на засіданні Товариства Микола Федотович закликав київських фотографів виготовляти знімки міста для нового музейного відділу «Старий Київ»⁵².

«Зоряним часом» для М.Біляшівського стало проведення у лютому – травні 1906 р. І Південноросійської виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів, понад 6000 експонатів якої надійшли до КХПНМ. Зосередження в музеї найбільшого у тогочасній Україні зібрання предметів народного декоративно-прикладного мистецтва і побуту є головною заслугою М.Біляшівського. На рубежі XIX–XX ст. багато старовинних народних ремесел зникали, витіснені «великими» фабричними і заводськими виробами, які заповнили українські ярмарки. І тоді М.Біляшівський – директор першого українського музею, організував систематичне і планомірне комплектування етнографічного відділу, з року в рік добуваючи від різних урядових інституцій субсидії на експедиції і закупівлю речей. «Прочісуючи» село за селом, учасники цих поїздок виявляли у церквах і хатах справжні шедеври. М.Біляшівський та його однодумці створили і широке коло «музейних агентів» (сільських учителів, священників, студентів художньо-промислових шкіл, власників художніх майстерень та скупників антикваріату), які збирали для музею твори народного мистецтва. При цьому М.Біляшівський наголошував, що треба звертати увагу і на зовсім «прозаїчні» речі (знаряддя праці, вози і сани, хатній реманент, діжки і т. п.), які характеризували побут України. При цьому перевага надавалася старовинним виробам, навіть якщо це були тільки фрагменти килимів і вишивок. Це робилося для створення у музеї колекції зразків українських орнаментів, якою могли б користуватися ремісники і художники, що відроджували старовинні мистецькі традиції. У музеї ці речі одержували «друге життя»: їх чистили, реставрували⁵³, фотографували та замальовували. Сучасні дослідники високо оцінюють етнографічні зібрання НМІУ і МУНДМ, в яких представлені різні аспекти українського побуту – від писанок, народних ікон, різьблених церковних вівтарів, гаптованих риз, вишитих сорочок і тканих килимів до плугів, кошиків, граблів, кіс, вуликів та скринь.

5 квітня 1905 р. М.Біляшівський виніс на обговорення Правління музею проєкт організації Кустарної виставки, який був схвалений⁵⁴. У періодичній пресі були розміщені оголошення про збирання матеріалів для виставки та її «Програма», також розіслана у тисячах примірників урядовим установам, приватним особам та громадським організаціям. Міністерство торгівлі і промисловості призначило для нагородження переможців великі і малі срібні медалі та грамоти⁵⁵.

Слід відзначити, що ідея проведення подібної виставки, очевидно, виникла під враженням московської Всеросійської кустарної виставки 1902 р. До того ж тогочасна українська еліта (під впливом Росії, де був модний мистецький стиль із модернізованими національними елементами) не була байдужою до збереження народних традицій. Багато колекціонерів збирали вироби народного мистецтва, а у маєтках Н.Яшвіль, Н.Давидової, Ю.Гудим-Левкович, В.Ханенко діяли майстерні з виготовлення килимів та вишивок в українських народних традиціях.

Виставковий комітет очолила Варвара Ханенко (потім – Н.Яшвіль). До нього ввійшли В.Бутович, О.Косач, М.Біляшівський (секретар)⁵⁶, княгиня Вітгенштейн, С.Лукомська та ін. Із квітня 1905 р. по жовтень 1906 р. на його 16 засіданнях розглядалися питання видатків на виставку, збирання і купівлі експонатів; був затверджений Статут новоствореного Київського кустарного товариства⁵⁷.

Для придбання експонатів М.Біляшівський, брати Щербаківські, В.Бутович, Г.Александрович, І.Зборовський, В.Підгаєцький та ін. виїздили у різні регіони України. Багато речей були надіслані до музею приватними особами. Головною метою виставки її «Програма» (написана М.Біляшівським) вважала допомогу відродженню українських кустарних промислів. На виставці планувалося представити твори народних ремісників та професійних художників, виготовлені з використанням народних орнаментів і технік⁵⁸. «Програма» демонструє широку обізнаність М.Біляшівського з нюансами різних народних ремесел і бажання зібрати якомога більше зразків саме народного старовинного українського мистецтва⁵⁹.

Систематизацію і реєстрацію великої кількості експонатів, які влітку 1905 р. надійшли до музею, до грудня виконували Є.Чернявський, К.Гошкевич, К. де Боккар, А.Цеслінська, А.Матискіна та В. фон Мауберг⁶⁰. Як згадував К.Мощенко, який розробляв художні проекти виставкових залів, «...все якось робилось у Миколи Федотовича так легко, немов жартома, без жодної іритації, роздратування і неприємностей, які завжди виникають у таких випадках. Надзвичайно м'яка, лагідна, добра вдача та незвичайне вміння поводитись з людьми виявилось в цій роботі в повній мірі»⁶¹.

У 1912 р. М.Біляшівський у листі про виділення коштів на придбання виробів народних ремісників, адресованому до відділу сільської економіки і статистики, писав: «...Значний інтерес, який становить народне мистецтво, особливо старовинні його взірці, значення їх у дні підйому кустарних промислів та одночасне швидке їх зникнення з повсякденного народного життя ставить на чергу завдання для музею мати можливість широкого збирання усього ряду пам'яток. Результатом цього є створення у музеї кустарно-етнографічного відділу з 17 тисяч зразків народного мистецтва. Зацікавленість до цього виду предметів колекціонування стала причиною того, що скупники збирають їх по селах і вивозять за межі як краю, так і Росії. Маючи за мету зберегти для загальної користі ті зразки художньої народної творчості, які ще можна знайти і зберегти і вважаючи, що вичікувати зі збиранням не можна, музей збирав і збирає свою колекцію»⁶².

Слід зазначити, що не тільки КХПНМ збирав вироби народного мистецтва. У цей час діяло Бюро Всеросійських з'їздів діячів кустарної промисловості (яке видавало «Щорічник кустарної промисловості») при V-му відділі Товариства сприяння російській промисловості і торгівлі, якому належав Кустарний музей у Санкт-Петербурзі. Подібний музей мала і Московська губернська земська управа⁶³.

На 1909 р. у КХПНМ було 7 відділів: художній, художньо-промисловий, археологічний, історичний, нумізматичний, етнографічний і бібліотека. На 1910 р. археологічний відділ налічував 15 тис. експонатів, етнографічний – 13 тис., історичний та художньо-промисловий – відповідно 600 та 400 експонатів, бібліотека – понад 1700 видань.

Крім відділів, створення яких М.Біляшівський передбачав у 1900 р., потреби часу продиктували заснування двох «позапланових» відділів: Шевченківського і «Старий Київ». Створення Шевченківського відділу почалося з давнього захоплення М.Біляшівського творчістю Кобзаря: ще у 1880-х рр. у с. Пекарі він збирав місцеві пісні і перекази про Т.Шевченка. М.Біляшівський також актив-

но листувався з власниками автографів і малюнків Кобзаря. У листі від 3 лютого 1911 р. до К.Мощенка (завідуючого етнографічним відділом музею Полтавського земства) він писав: «...У Вас в музеї є портрет роботи Шевченка. Так будь ласка, козаче, розворушіться і вишліть, не вагаючись – тепер саме сходяться речі (на ювілейну виставку – О.П.)»⁶⁴. Щороку до зібрання КХПНМ (як свідчать звіти за 1909–1915 рр.) купувались або дарувалися малюнки і твори Великого Кобзаря. У березні 1911 р. у музеї до 50-річчя смерті Т.Шевченка була проведена виставка, матеріали якої надійшли до нового відділу⁶⁵. Організаторами виставки були відомий київський видавець В.Кульженко, Д.Щербаківський та М.Біляшівський. Велику роль у її проведенні відіграли київські меценати Терещенки, які не тільки надали матеріали з власних зібрань, а й зробили внески на заснування нового музейного відділу⁶⁶.

Ще у 1911 р. М.Біляшівський у доповідній записці київському міському голові повідомляв про наміри створити в музеї відділ «Старий Київ» (в якому були б зібрані матеріали з історії міста) і просив виділити з міського бюджету на це кошти⁶⁷. У 1912 р. з ініціативи М.Біляшівського зі знаних фахівців (істориків, археологів, картографів, архівістів, архітекторів, з якими директор КХПНМ був знайомий по навчанню в Університеті св. Володимира та по роботі у часописах «Киевская старина» й «Чтения в Историческом обществе Несторалепописца») була створена комісія із влаштування цього відділу.

На першому засіданні комісія затвердила «Програму» відділу «Старий Київ» (надруковану і надіслану у дарунок Миколі II, який подякував і написав на ній свої зауваження⁶⁸), що передбачала висвітлення наступних тем: I) Видання з історії й історичної топографії Києва; II) Міські плани; III) Види міста; IV) Історія Києва (зображення подій, портрети діячів, моделі і знімки пам'яток тощо); V) Православна церква і духівництво; VI) Інші віросповідання; VII) Населення Києва; VIII) Управління містом; IX) Суд; X) Військо (плани і види Київської фортеці, портрети військових діячів тощо); XI) Міське самоврядування (магістрат тощо); XII) Міський благоустрій; XIII) Медицина; XIV) Добродійність; XV) Освіта, вчені товариства, бібліотеки, освітні заклади і товариства; XVI) Книгодрукування; XVII) Наука; XVIII) Література; XIX) Періодичні видання; XX) Мистецтво а) церковне; б) світське; в) художні училища; г) художні виставки; д) музика і поезія; XXI) Театри; XXII) Громадське життя; XXIII) Економічний побут⁶⁹.

Як бачимо, «Програма» передбачала, що відділ «Старий Київ» стане «музеєм у музеї», настільки детальною і всеохоплюючою була її структура і проблематика.

На засіданнях комісії відділу «Старий Київ» у 1912–1914 рр. розглядалося широке коло питань. Так, М.Біляшівський запропонував видати путівник по Києву і розмістити у київській періодиці заклик про збирання експонатів для відділу⁷⁰. Директор КХПНМ та інші члени комісії жертвували на новий відділ книги й експонати, Київська міська управа передала реліквії ремісничих цехів: металеві цехові печатки і тростину ремісничого голови Богаєвського, корогви тощо⁷¹.

У травні 1914 р. М.Біляшівський звернувся до голови Імператорського археологічного комітету О.Бобринського з проханням передати до відділу «Старий Київ» знахідки з розкопок Десятинної церкви та Софійського собору⁷². У той час він також активно листувався з особами, які дарували експонати для відділу, і дякував усім, хто надсилав хоча б одну фотографію з видами Києва⁷³.

На засіданнях комісії розглядалось і питання видання збірки статей «Матеріали по історії і топографії Старого Києва», яке гаряче підтримував історик В.Щербина. Під час відрядження до Санкт-Петербурга М.Біляшівський зустрівся з київськими меценатами Терещенками, які погодились спонсорувати видання «Повідомлень відділу «Старий Київ»⁷⁴, до яких комісія вирішила вклю-

чити працю Ф.Ернста про київську архітектуру XVII–XVIII ст., удостоєну Золотої медалі Університету св. Володимира⁷⁵. Проте ця збірка змогла побачити світ тільки через десятиріччя. У 1926 р. комісія старого Києва і Правобережжя при кафедрі історії України доби феодалізму АН УСРР на чолі з В.Щербиною (колишнім членом комісії «Старий Київ») видала збірку наукових праць «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» (до якої ввійшли статті Ф.Ернста «Київська архітектура XVII ст.» та Д.Щербаківського «Реліквії старого київського самоврядування») і збірник «Нові студії з історії Києва В.І.Щербини».

Повертаючись до створення у КХПНМ відділу «Старий Київ», слід констатувати, що на заваді цьому стала Перша світова війна. К.Шероцький, у своєму путівнику 1917 р., описуючи зал музею, присвячений Києву, відзначав, що там експонуються тільки плани, креслення, міські види, гравюри, реліквії київських цехів, видання, малюнки міської ратуші, фігури архістратига Михаїла та Феміди, портрети київських воєвод, ікони київських святих, проекти і фотографії неіснуючих будівель⁷⁶.

6 вересня 1915 р. 6500 найбільш цінних експонатів КХПНМ (колекції виробів зі срібла, скла та порцеляни, рукописи) були евакуйовані до Московського історичного музею. М.Біляшівський заявив, що лишається у Києві з музейними речами, які не підлягали евакуації. Проте незабаром він, як військовозобов'язаний, відбув до Буковини як уповноважений Всеросійської спілки міст для нагляду за роботою госпіталів та інших установ, що надавали допомогу пораненим і цивільному населенню.

Основними шляхами поповнення збірки музею у 1904–1917 рр. були дарування і купівля експонатів. Як свідчать квитанції М.Біляшівського на придбані в 1910 р. речі, на це були потрібні чималі кошти. Наприклад, рогова орнаментована порохівниця-натруска обійшлася музею у 21 руб., «царські ворота» XVIII ст. із церкви міста Гостомель на Київщині – у 10 руб., ікона «Воскресіння» – 3 руб.⁷⁷ М.Біляшівський активно співпрацював із меценатами, проте не завжди був задоволений асортиментом експонатів, які дарувалися музею. Адже тогочасні колекціонери, за словами директора КХПНМ, «...збирали...[речі – О.П.] переважно західноєвропейського чи східного походження..., але тільки не українське, бо на се не було моди аж до останнього часу...Може вказати тільки двох людей, що...зоставили після себе для публічного ужитку цінні збірки: В.Тарновський,...що сполучав в собі прикмети старого панства з любов'ю до України...та О.Поль»⁷⁸. Про В.Тарновського М.Біляшівський говорив, що «...він збирав ті речі, що торкалися переважно верхів козацтва...Тепер такого зібрання майже неможливо скласти – оскільки стали рідкими речі, так їх мало взагалі позосталося⁷⁹». М.Біляшівський також вирізняв мецената Б.Ханенка, який купував для музею ювелірні вироби різних епох, таким чином зберігаючи їх від вивезення за межі України. Тому, не покладаючись на смаки суспільної еліти, М.Біляшівський, Д.Щербаківський та уповноважені музеєм особи збирали експонати на кошти, які виділяли Київське губернське земство, Міністерство землевлаштування та землеробства й інші установи. М.Біляшівський також налагодив контакти з київськими та польськими антикварами⁸⁰, створив широку «агентуру» із селян, обізнаних із музейними потребами, які збирали і привозили до Києва вироби народного мистецтва та побуту⁸¹.

Власний досвід збирання експонатів за дорученням Московського археологічного товариства М.Біляшівський виклав у статті «Собирание сведений о памятниках украинской старины». Насамперед він визначив основні перепони та шляхи їх подолання, а саме відсутність інформації про місця перебування історичних пам'яток, через що багато часу витрачалося на їх пошуки, часто безрезультатні. М.Біляшівський пропонував скласти «реєстр» пам'яток і повідомив, що маршрут свого відрядження склав на підставі відомостей із книги

Л.Похилевича «Сказание о населённых местностях Киевской губернии» (1864 р.) та «Метрики» Російської Академії мистецтв (1887 р.). Проте, як він зазначив, на початок ХХ ст. ці джерела інформації вже застаріли і факти, наведені у них, не відповідали дійсності: багато старовинних церков вже були розібрані. Тому М.Біляшівський радив своїм послідовникам розпитувати місцевих мешканців про цікаві історичні об'єкти, які існували у тій чи іншій місцевості⁸². Сам директор КХПНМ завдяки комунікабельності (про що розповідав К.Мощенко) шукав прихильників серед сільської інтелігенції та духівництва, які допомагали йому виявляти цінні експонати. Як згадував Д.Щербаківський у статті «М.Біляшівський і українське мистецтво», директор КХПНМ умів «...прокинути в селянинові зацікавлення до культурної справи та...з сільського інтелігента зробити часом певного і постійного дописувача до музею»⁸³. К.Мощенко додавав, що М.Біляшівський не тільки вмів скрізь (де бував у справах чи на відпочинку) виявляти цінні речі, а й домовлятися з їх власниками про дарування їх музею. Перебуваючи у с. Яреськи, М.Біляшівський переконав місцевого священика подарувати музею унікальний мережаний сволок ХVІІІ ст. та шиту золотом і сріблом ризу⁸⁴. Залучаючи до співпраці добровільних помічників, М.Біляшівський особисто листувався з ними, не шкодуючи теплих слів і власного часу. Так, у листі учителю с. Ляцівка Золотоніського повіту на Полтавщині з подякою за надісланий документ ХVІІІ ст. М.Біляшівський просить його і надалі збирати пам'ятки козацьких часів. Сам же документ – «купчу кріпость» 1743 р. (який виявився «непрофільним» для КХПНМ) він передав до Київського центрального архіву давніх актів при Університеті св. Володимира, за що одержав лист-подяку від його завідуючого – І.Каманіна⁸⁵.

М.Біляшівський і сам подавав приклад, даруючи музею речі. У 1902 р. він передав до історичного відділу чимало речей ХVІІІ–ХІХ ст.: 14 кипарисових і металевих хрестів, дві ікони Дмитра Ростовського у срібних оправах, 20 дукачів, 4 персні-печатки, печатку з яшми у срібній оправі, мідну чорнильницю, шовкову ризу з міста Пирятин, вишиту по оксамиту ікону «Хрещення», два замки 1797 р. із ключами від Введенської церкви міста Трипілля та мідне блюдо 1752 р. із Покровської церкви міста Мотовилівка на Київщині, дві залізні печатки, ікону «Покрова», мідну корону з окладу ікони з церкви міста Ржищів на Київщині⁸⁶. У 1910 р. М.Біляшівський подарував музею порохівницю з рогу, у 1911 р. – 61 предмет (зокрема шиту шовком ризу ХVІІ ст. та кілька килимів), у 1913 р. – археологічні знахідки «домікенської доби»⁸⁷ зі своїх розкопок, здійснених на кошті княгині Є.Демидової Сан-Донат⁸⁸.

Серед паперів КХПНМ зберігся автограф звіту М.Біляшівського про відрядження 20–22 квітня 1912 р. у Канівський повіт. Відвідавши с. Монастирок – гончарний осередок (звідки до КХПНМ вже надходили зразки керамічних виробів), він запланував згодом зробити фотографії етапів процесу виробництва посуду. У церкві с. Потоки М.Біляшівський придбав ікону «Покрова» кінця ХVІІІ ст., на якій, за його словами, «...спостерігався відбиток занепаду колишньої майстерності місцевих іконописців». Проте це не завадило придбати цю річ, адже, на думку М.Біляшівського, її історична цінність компенсувала невисоку художню вартість. Перед від'їздом директор КХПНМ звернувся до дружини місцевого земського лікаря Метельської з проханням допомогти у збиранні експонатів. Невдовзі вона придбала для музею зразки шиття і ткацтва та подарувала срібну чарочку ХVІІІ ст. У с. Росава М.Біляшівський зробив фотографію церкви середини ХVІІІ ст., за його словами, «рідкісного архітектурного стилю» – як виявилось потім, невдало через дощ і зарості дерев. Повернувшись до Києва, директор КХПНМ звернувся до художника А.Маневича з проханням зробити з натури малюнок цього храму, що той охоче виконав. Перебуваючи у гончарному осередку – с. Дибинці під Богуславом (з якого до музею раніше

надійшла велика колекція взірців посуду), М.Біляшівський вирішив на додачу зібрати ще й зразки місцевої глини, керамічної поливи та фарб, щоб проілюструвати процес виготовлення продукції. Цю справу він доручив богуславському земському службовцю П.Кудрявцеву, який також пообіцяв зібрати і матеріали по місцевому ложкорізнному ремеслу⁸⁹.

Інвентарні книги етнографічного відділу КХПНМ за 1902–1918 рр. містять численні записи про речі, зібрані для музею М.Біляшівським на Київщині, Черкащині, Полтавщині, Поділлі та Волині, а також у місцях, де він бував у справах чи відпочивав – у швейцарському Берні та Москві. Зберігся і «відкритий лист» за 1910 р. на право збирання М.Біляшівським експонатів на Чернігівщині⁹⁰. Під час перебування у прифронтовій смузі у 1916–1918 рр. директор КХПНМ зібрав для музейної колекції речі з Бессарабії, Галичини та Карпат.

М.Біляшівський комплектував і археологічні матеріали. У квітні 1907 р. він отримав «відкритий лист» Імператорського археологічного комітету на право розкопок в урочищі Церковище біля сіл Терехтемирів і Монастирок Канівського повіту⁹¹. Під час цих досліджень (профінансованих родиною Терещенків) були виявлені рештки монастиря XI–XIII ст. літописного міста Заруба. У 1910 р. М.Біляшівський передав до музею знахідки з Монастирка⁹², а у 1915 р. – власне зібрання давньоруської кераміки з Княжої Гори⁹³.

Активна діяльність зі збирання експонатів завершилася створенням у музеї досить представницької колекції. За словами М.Грушевського, «...коли протягом якого-небудь десятиліття в голих стінах міського музею з'явилась пребагата, розкішна колекція українського побуту і народного мистецтва – чарівна пано́рама вікових художніх досягнень українського народу, не тільки його верхів, а й широких мас – се було не тільки ділом енергії, незвичайної колекціонерської здібності й науково-художньої інтуїції Миколи Біляшівського, а й ділом самого громадянства: його розбудженого національного почуття і зацікавлення культурним і мистецьким доробком свого народу. Біляшівському не приходилося бути організатором, пропагандистом інтересів до народного побуту і мистецтва серед широких кругів громадянства. Коли стало відомим, що з'явилося таке збірне місце для українського матеріалу, де він може бути захований і приступний для наукового і громадського вжитку, а далі – коли з'явилися перед очима публіки перші колекції предметів народного мистецтва: килими, вишивки, посуд і т. д. – так сей матеріал сам поплив до музею»⁹⁴.

Київський музей із метою популяризації проводив виставки своїх колекцій, а також брав участь у виставках інших музеїв. У лютому–квітні 1910 р. у КХПНМ експонувалися тканини і шиття XVI–XIX ст. із музейного та приватних зібрань, у травні – виставка, присвячена пам'яті М.Врубеля; у листопаді–грудні – малюнків Г.Лукомського⁹⁵. 4 вересня 1911 р. із нагоди візиту до Києва Миколи II у КХПНМ була розгорнена виставка предметів історії і етнографії. Під час урочистої зустрічі імператора по залах музею його супроводжували і давали пояснення голова комітету музею Б.Ханенко, його дружина Варвара, голова Імператорського археологічного комітету О.Бобринський, працівники музею – М.Біляшівський, В.Хвойка та Д.Щербаківський⁹⁶.

У листопаді 1909 р. М.Біляшівський возив експонати КХПНМ на Виставку іграшок до Кустарного музею Московської губернської земської управи⁹⁷. У 1912 р. на запрошення графині П.Уварової директор КХПНМ супроводжував українські експонати на виставку до Московського імператорського історичного музею. Як зазначав М.Біляшівський, київські експонати (110 таблиць зразків українських вишивок XVIII ст., кілька риз, відрізи тканин та килими) зайняли більшу частину виставкових площ⁹⁸.

У 1913 р. М.Біляшівського (разом із директорами 1-го та 2-го київських комерційних училищ) було призначено представником навчального відділу

Міністерства торгівлі і промисловості у Комітеті з підготовки у Києві Все-російської виставки. Йому було доручено висловити міркування про влаштування павільйону київських навчальних закладів⁹⁹. За особливі заслуги з влаштування виставки М.Біляшівський був нагороджений нагрудним знаком з іменним вензелем цесаревича Олексія¹⁰⁰.

Підсумовуючи результативність проведення подібних виставок, М.Біляшівський зауважував: «...Тільки коли на українську мистецьку старовину...було звернено увагу в пресі, коли одбулося кілька спеціальних виставок..., а особливо коли наші українські музеї змогли показати цілі збірки...звернули на них увагу і меценати...»¹⁰¹.

Помер М.Біляшівський 21 квітня 1926 р. і, за заповітом, похований у лісі власної хутора «Княжа Гора» неподалік від Канева.

Теоретичні і методологічні засади музейного будівництва, вироблені на досвіді роботи КХПНМ, не втратили своєї актуальності і досі. Принцип хронологічно-тематичної побудови історичної експозиції, поділ експонатів за групами зберігання, практику проведення тимчасових виставок із метою ознайомлення відвідувачів із фондovими колекціями та з нагоди знаменних дат і ювілеїв застосовують і сучасні українські музеї. Заслужують на увагу і методи музейного господарювання, зокрема намагання самостійно заробляти кошти, які варто взяти на озброєння сучасним музеям, що мусять виживати у складних умовах ринкових відносин.

Важко переоцінити роль М.Біляшівського у становленні Київського музею як культурної та наукової установи. Це був Директор із великої літери – компетентний фахівець, високоосвічений науковець та патріот, небайдужий до долі свого «дітища» – музею, гарний організатор, який залучав до співпраці представників усіх верств українського населення – від сільських учителів і священників до меценатів-промисловців та університетських професорів. За словами музеєзнавця І.Свенціцького, за роки, коли М.Біляшівський керував Київським міським музеєм, цей колись невеликий музей розрісся «...до розмірів Українського історичного музею з виразним характером мистецько-культурного життя України... Музей зібрав більше тисячі українських килимів та безліч шитва, скла, срібла, посуду, чимало малюнків Шевченка і Врубеля і вже в царських часах був виразно українським національним музеєм по особовому складу своїх працівників, а всеукраїнським – по розмаху збирання»¹⁰². У тому, що музей (якому і сам М.Біляшівський на перших порах присвоїв статус провінційного) дійсно став музеєм загальнодержавного значення, справді була велика заслуга його директора, який проводив планомірне комплектування його збірок винятково творами українського народного мистецтва і ремесла, цілеспрямовано протягом років збирав і доповнював музейні колекції творів Шевченка, українських килимів, заводської порцеляни, художнього скла, виробів із дерева та кераміки, текстилю, побутових речей.

¹ Див.: Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. На шляху становлення Національного музею історії України (з історії музею 1917–1924 рр.) // До 100-річчя Національного музею історії України. З історії музею та його раритетів. – К., 1998. – С. 3 – 28.

² Дідух Л. Академік М.Ф.Біляшівський в науковому, культурному та суспільному житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Автореф. дис. ... к.і.н. – К., 2005.

³ Цей витвір давньоруського ювелірного мистецтва у 1903 р. виявлено у садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, і зараз він прикрашає експозицію НМІУ.

⁴ Грушевський М. Академік М.Ф.Біляшівський [некролог] // Україна. – №2–3. – К., 1926. – С. 238.

⁵ Там само. – С. 239.

⁶ Візитні картки М.Біляшівського – члена громадських організацій // НМІУ РД –10508.

- ⁷ ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 242–245.
- ⁸ *Дідух Л.* Вказ. праця.
- ⁹ Лист до М.Біляшівського від селян с. Мордви Чигиринського повіту на Черкащині від 16 червня 1906 р. // НМІУ, РД – 3932.
- ¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. XXXI. – Спр. 14, 89–92.
- ¹¹ Отчёт КХПНМ за 1909 год. – К., 1910.
- ¹² Отчёт КХПНМ за 1910 год. – К., 1911.
- ¹³ Статут КХПНМ. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12–15.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 26. – Арк. 2–5 зв., 9–9 зв.
- ¹⁵ Отчёт КХПНМ за 1912 год. – К., 1913; Отчёт КХПНМ за 1915 год. – К., 1916; [Біляшівський М.] Звіт про відрядження до Санкт-Петербурга. 15–29 січня 1914 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 3.
- ¹⁶ Протокол засідання Комітету КХПНМ від 24 вересня 1909 р. // Там само. – Спр. 7. – Арк. 1.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 3–4.
- ¹⁸ Лист М.Біляшівському від керуючого навчальним відділом Міністерства торгівлі і промисловості від 22 квітня 1914 р. // Там само. – Спр. 40. – Арк. 38.
- ¹⁹ Отчёт КХПНМ за 1912 год.
- ²⁰ Протокол засідання Комітету КХПНМ від 22 березня 1914 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 12–15.
- ²¹ *Біляшівський М.* Наші національні скарби. – К., 1918. – С. 7.
- ²² Отчёт КХПНМ за 1910 год.
- ²³ *Біляшівський М.* Пояснювальна записка до «Проекту штатів» // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 26 – 30.
- ²⁴ Міркування Міністерства торгівлі і промисловості з приводу затвердження постійних штатів» КХПНМ. 1914 р. // Там само. – Спр. 40. – Арк. 20 зв.–29.
- ²⁵ *Біляшівський М.* Наші національні скарби. – С. 4.
- ²⁶ Отчёт КХПНМ за 1910 год.
- ²⁷ Протокол засідання Комітету КХПНМ від 24 травня 1910 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 10.
- ²⁸ Там само. – Арк. 13; Отчёт КХПНМ за 1910 год.
- ²⁹ У той час директор московського Рум'янцевського музею одержував набагато більше – 6250 руб. Див.: Міркування Міністерства торгівлі і промисловості з приводу затвердження постійних штатів КХПНМ // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 25.
- ³⁰ [Біляшівський М.] Звіт про поїздку до Москви на виставку у серпні 1912 р. // Там само. – Спр. 26. – Арк. 11–1 зв.
- ³¹ Отчёт КХПНМ за 1912 год.
- ³² То же за 1913 год. – К., 1914; То же за 1914 г. – К., 1915.
- ³³ То же за 1914 год; [Біляшівський М.] Звіт комітету КХПНМ про відрядження до Санкт-Петербурга. 15–29 січня 1914 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 3.
- ³⁴ Проект штатів КХПНМ // Там само. – Арк. 30.
- ³⁵ Отчёт КХПНМ за 1915 год.
- ³⁶ [Біляшівський М.] Доповідна записка до Головного управління землевлаштування і землеуправління від 24 вересня 1907 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 1.
- ³⁷ У сучасних музеях існують «обмінні фонди». У КХПНМ такі дублети з'являлися внаслідок закупівлі однотипних експонатів невеликими партіями (див.: Протокол засідання Комітету музею від 15 грудня 1909 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 14).
- ³⁸ [Біляшівський М.]. Звіт комітету музею про відрядження до Санкт-Петербурга 15–29 січня 1914 р. // Там само. – Спр. 40. – Арк. 3.
- ³⁹ Археологическая летопись Южной России (далее – АЛЮР).
- ⁴⁰ Користуючись нагодою, висловлюю подяку завідувачій Науковою бібліотекою НМІУ М.М.Варшавській за допомогу у пошуку матеріалів до цієї статті.
- ⁴¹ Який би висвітлював історію Київської губернії (фактично усієї Середньої Наддніпрянщини), багатой на історичні і культурні пам'ятки різних епох.
- ⁴² *Беляшевский Н.* К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств // АЛЮР. – 1900. – С. 32–38.
- ⁴³ Мається на увазі кінець XVIII ст. – 1861 р.

⁴⁴ Біляшівський М. Програма місцевого (повітового, районного) музею, 23 вересня 1917 р. // НМІУ, РД –10510.

⁴⁵ Протокол засідання комітету КХПНМ від 18 серпня 1912 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 9–9 зв.

⁴⁶ Лист до М.Біляшівського з м. Жаботин від 3 серпня 1916 р.; Лист М.Біляшівського до київського генерал-губернатора від 19 серпня 1916 р. // Там само. – Спр. 49. – Арк. 16–17.

⁴⁷ Отчёт КХПНМ за 1910 год. – С. 5. У 1911 р. у художньо-промислового відділі був створений підвідділ Києво-Межигірського фаянсу, якого до КХПНМ надійшло 300 одиниць (Отчёт КХПНМ за 1911 год.).

⁴⁸ Отчёт КХПНМ за 1911 год. – С. 5.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Спр. 2623–2626.

⁵¹ Зараз – у НХМУ, це, зокрема, фотографії, зібрані М.Біляшівським для статті «Народне мистецтво Малоросії» до збірника «Народне мистецтво Росії» (Лондон; Нью-Йорк; Париж, 1912 р.) та зроблені ним власноруч у с. Пекарі (див.: Амеліна Л. Фонд М.Ф.Біляшівського в архіві Національного художнього музею України // Національний музей історії України: його фундатори та колекції. Темат. зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 33–33).

⁵² Отчёт КХПНМ за 1914 год.

⁵³ На це з бюджету музею щорічно виділялися певні кошти (ДАК. – Ф.304: Бухгалтерські книги).

⁵⁴ Як зазначено у «Звіті Виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів» (ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 281), ідея створення виставки на початку 1905 р. виникла у кількох осіб, які звернулися до правління КТСМ за згодою на проведення її у КХПНМ. Припускаємо, що М.Біляшівський входив до кола ініціаторів виставки. Очевидно, після революційних подій 1905 р. склалися сприятливі політичні умови для проведення подібної виставки з «національним забарвленням».

⁵⁵ Лист Міністерства торгівлі і промисловості до КХПНМ від 13 березня 1906 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк.13.

⁵⁶ Усі вони одержали чекові книжки з правом витратити кошти на потреби виставки // Там само. – Арк.2.

⁵⁷ Там само. – Арк.18.

⁵⁸ Зокрема уточнювалося, що краще надавати старі взірці, а якщо вони були у поганому стані, М.Біляшівський радив надсилати графічні малюнки їх орнаментів.

⁵⁹ Про те, що М.Біляшівський комплектував музейне зібрання тільки з творів українського мистецтва, свідчать його письмові відмови прийняти до музею хоч і художні, проте «непрофільні» речі – російську шиту бісером ікону і т. п.

⁶⁰ Звіт виставки ужиткового мистецтва і кустарних виробів (К., 1907) // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 281.

⁶¹ Мощенко К. Академік Микола Біляшівський як музейний робітник // Український музей. – 36. І. – К., 1927. – С. 5.

⁶² Лист М.Біляшівського до відділу сільської економіки і статистики від 24 листопада 1912 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 48–49.

⁶³ Лист до КХПНМ із Московського кустарного музею від 17 грудня 1909 р.; Лист до М.Біляшівського від Бюро Всеросійських з'їздів діячів кустарної промисловості від 23 грудня 1913 р. // ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Оп. 1. – Спр. 262, 354.

⁶⁴ Мощенко К. Вказ. праця. – С. 9.

⁶⁵ Кілієвич С. Академік М.Ф.Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 84; Згодом із них у Києві був створений музей Т.Шевченка.

⁶⁶ Біляшівський М. Національний музей Тараса Шевченка має бути в центрі столиці // Україна молода. – 2007. – № 42. – 6 березня.

⁶⁷ Отчёт КХПНМ за 1911 год.

⁶⁸ Лист М.Біляшівському від Міністерства імператорського двору від 17 серпня 1912 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 94.

⁶⁹ Протокол засідання комісії «Старий Київ» № 1 від 16 березня 1912 р. // Там само. – Спр. 27.

- ⁷⁰ Там само; Протокол засідання комісії «Старий Київ» № 7 від 15 березня 1914 р. // Там само. – Арк. 18; Список планів і креслень, переданих до КХПНМ // Там само. – Арк. 104–105.
- ⁷¹ Лист київського міського голови М.Біляшівському про передачу речей для відділу «Старий Київ» та список цих речей // Там само. – Спр. 27. – Арк. 91–92 зв.
- ⁷² Там само. – Арк. 112.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ [Біляшівський М.]. Звіт Комітету КХПНМ про відрядження до Санкт-Петербурга. 15–29 січня 1914 р. // Там само. – Спр. 40. – Арк. 3.
- ⁷⁵ Протокол засідання Комісії «Старий Київ» № 6 від 31 січня 1914 р. // Там само. – Спр. 27. – Арк. 18.
- ⁷⁶ Шероцький К. Киев. Путеводитель. – К., 1917. – С. 251–252.
- ⁷⁷ [Біляшівський М.]. Квитанції від 15 квітня, 19 серпня та 12 жовтня 1910 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 340 – 341, 357.
- ⁷⁸ Біляшівський М. Наші національні скарби. – С. 5.
- ⁷⁹ Там само. – С. 9.
- ⁸⁰ У ф. ХХХІ ІР НБУВ зберігаються листи до М.Біляшівського від польських антикварів з пропозицією обмінювати українські експонати на речі, які мають відношення до історії і культури Польщі.
- ⁸¹ Отчёт КХПНМ за 1912 год.
- ⁸² АЛЮР. – 1900. – С. 159–162.
- ⁸³ Амеліна Л. Вказ. праця.
- ⁸⁴ Мощенко К. Вказ. праця. – С. 6.
- ⁸⁵ Лист М.Біляшівського до учителя із с. Ляшівка; Лист І.Каманіна до М.Біляшівського // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 99–100.
- ⁸⁶ Список предметів, переданих М.Біляшівським до КМСМ від 10 лютого 1902 р. // НМІУ, РД – 10511.
- ⁸⁷ Застаріла назва археологічної «трипільської культури».
- ⁸⁸ Отчёт КХПНМ за 1911 год; То же за 1913 год.
- ⁸⁹ ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 6–8.
- ⁹⁰ «Відкритий лист» № 9551 від 10 червня 1910 р. М.Біляшівському з Чернігівської губернської канцелярії // Там само. – Спр. 12. – Арк. 45.
- ⁹¹ НМІУ, РД – 3933.
- ⁹² Отчёт КХПНМ за 1910 г. – С. 10.
- ⁹³ То же за 1915 год. Розкопками на Княжій Горі М.Біляшівський займався з 1891 р. і заснував поряд із нею власний хутір, де поєднував відпочинок у колі родини і друзів з археологічними студіями.
- ⁹⁴ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 239.
- ⁹⁵ Отчёт КХПНМ за 1910 год.
- ⁹⁶ То же за 1911 год.
- ⁹⁷ Лист Московської губернської земської управи до КХПНМ від 17 грудня 1909 р. з подякою за участь у виставці іграшок // ІР НБУВ. – Ф. ХХХІ. – Спр. 262.
- ⁹⁸ [Біляшівський М.]. Звіт про поїздку до Москви на виставку зразків шиття з музеїв Російської імперії у серпні 1912 р. // ДАК. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 11 – 11 зв.
- ⁹⁹ Лист до М.Біляшівського від навчального відділу Міністерства торгівлі і промисловості від 28 травня 1912 р. // Там само. – Спр. 26. – Арк. 18.
- ¹⁰⁰ Свідоцтво на право його носіння від 4 грудня 1913 р. // НМІУ, РД – 3935.
- ¹⁰¹ Біляшівський М. Наші національні скарби. – С. 6.
- ¹⁰² Свенціцький І. Музеї і книгозбірні сучасної України. – Л., 1927. – С. 4.

The article is dedicated to the activity of a famous Ukrainian ethnographer, art critic, archaeologist, museologist M.F.Biliashivs'kyi on the post of manager of Kyiv Museum of Arts, Industry and Science in 1902–1917.